

Візер С.
(м. Київ)

МІСЦЕ УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СТРУКТУРІ ДЕРЖАВИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

З самого початку Національно-визвольної війни в Україні значно загострились відносини між православними і уніатами, оскільки дії повстанців були однозначно спрямовані проти останніх. Гетьманський уряд взяв курс на підтримку православної та ліквідацію уніатської церков. Добре орієнтуючись у суспільно-політичній ситуації, Б. Хмельницький керувався насамперед політичними міркуваннями, а не богословськими. Вимагаючи ліквідації унії, він усвідомлював, що в державі має бути єдина ідеологія, а відтак і єдина церква.

Адже перед ним був досвід Речі Посполитої, що протягом всього свого існування намагалась досягти релігійної єдності, вдаючись до різноманітних по своїй природі і змісту заходів, але так і не вирішила цю проблему. Це стало причиною постійної нестабільності у внутрішньому житті країни та цілого ряду громадянських війн, що обумовлювало вразливість держави і на міжнародній арені. Прагнучи уникнути цих проблем, гетьман спробував виключити уніатів із суспільно-політичного життя новоствореної держави. Православна церква забезпечувала їй вироблення єдиної ідеології, яку б поділяли не лише шляхта чи козацтво, а й селянство, міщанство, духовенство, і саме ця духовна інституція набула статусу державної. Виходячи з цього, Б. Хмельницький розглядав українську православну церкву як національну церкву, що мала бути важливим атрибутом української державності, суттєвим чинником в її розбудові.

Пам'ятаючи про міжконфесійне протистояння в першій половині XVII ст., гетьманський уряд розумів, що вміло запропонована ідея боротьби проти унії завжди буде популярною серед населення. Відтак, гасло боротьби за православну віру було присутнє протягом всього періоду війни. Навіть тоді, коли православна церква знаходилась під захистом нової держави, воно знову і знову піднімалось. Представляючи боротьбу за права українців як боротьбу за православну віру, Б. Хмельницький однозначно визначав позицію уніатського духовенства, яке не отримало місця в структурі нової держави і було змушене шукати його в Речі Посполитій. Отож, виглядає цілком логічно, що уніати не підтримали державотворчих ідей козацтва і перейшли на бік польської держави. Вони молилися за перемоги польського війська і, зокрема, чудотворна ікона холмської Богоматері напередодні Берестейської битви була виставлена в польському таборі [1].

Вимога ліквідації унії стає однією із найвагоміших козирних карт, яку козацькі політики вміло розігрували, щоб тиснути на польський уряд. Тобто існування української уніатської конфесії було принесено в жертву політичним комбінаціям. Вже на першому етапі війни Б. Хмельницький поряд із козацькими вимогами постійно піднімав питання про ліквідацію унії та передачу всіх прав і привілеїв уніатів, а також храмів та маєтностей православної церкви.

Характерно, що гетьманський уряд виступав категорично проти унії, але в той же час толерантно ставився до католиків, що визнали владу Української держави. Так, гетьман обіцяв католикам, що переходили на бік української держави, не перешкоджати їх віросповіданню. В пунктах, відісланих на розгляд короля, що були вироблені взимку 1649 р.

під час переговорів у Переяславі, зазначалось: «Щоб імені унії не було, тільки римський і грецький закони...» [2]. Статті Зборівської та Білоцерківської угод свідчать, що в українській армії були шляхтичі-католики. При цьому вони не обов'язково переходили в православ'я. Джерела не фіксують цього ні щодо Антона Головацького, ні щодо Хмелецького, ні врешті-решт навіть Морозенка-Мрозовського. Взагалі, офіційний обряд перехрещування не проводився. Очевидно, в ставленні до уніатів спрацьовував принцип, вироблений ще на початку XVII ст., коли козацтво одним фронтом із православним духовенством виступало проти уніатської церкви. Це було зрозуміло для пересічного громадянина козацької держави і відповідало позиції гетьманської адміністрації, що взяла курс на побудову сильної держави з єдиною об'єднуючою різні верстви населення церквою.

Серед вимог в інструкції козацьким послам на сейм, складеній у другій половині листопада 1649 р., декларувалось положення про захист православної церкви та повернення їй храмів, що захопили уніати [3]. Документ не обумовлював конкретні храми, тому мова могла йти про будь-які церкви та маєтності, отримані уніатами з моменту створення їх церкви. В такому разі це був курс на повне знищення унії в Україні. Однак, на нашу думку, інколи релігійним мотивам надавалось перебільшеного значення і політики часів Б. Хмельницького часто використовували вимогу скасувати унію і для тиску на польський уряд, і також щоб компенсувати значні політичні втрати.

Адже, за свідченнями джерел, одночасно зі складенням вище вказаної інструкції в одній з приватних розмов з митрополитом С. Косовим гетьман заявив: «Більше ж ми не хочемо бути тяжкими для уніатів. Хай вони вірують, як хочуть...» [4]. Як освічена людина і непересічна особистість свого часу, Б. Хмельницький усвідомлював, що існує єдиний Бог і єдина християнська віра, а тому у відношенні до уніатської церкви керувався насамперед політичними міркуваннями державного діяча.

Слід зауважити, що мова йшла про Київське, Брацлавське й Чернігівське воеводства, в яких уніатських парафій було дуже мало, а враховуючи те, що ця територія була епіцентром діяльності українських військ, то можна припустити, що осередки уніатства в цих воеводствах взагалі були знищені. Тобто, вимога ліквідації унії на теренах Української держави носила суто декларативний характер. Однак, домагання українців, що були сформульовані в так званій Зборівській угоді і вже підписаній поляками, викликали запеклий опір на загальнопольському сеймі в грудні 1649 – січні 1650 рр., що відмовлявся ратифікувати договір. Папський нунцій заявив, що таких привілеїв не мала навіть католицька церква в жодній з католицьких країн. На сеймі був присутній також уніатський митрополит А. Селява, але він не проявив будь-якої активності, щоб захистити свою митрополію. 15 жовтня 1649 р. папа Інокентій X надіслав лист до Яна-Казимира, закликаючи його не допустити знищення уніатської церкви на теренах України. Відтак, після розгляду в парламенті релігійні проблеми знов залишились невіршеними.

12 січня 1650 р. сейм в основному підтвердив умови Зборівського договору. Того ж дня Ян-Казимир видав привілей митрополиту С. Косову, в якому відкидались вимоги скасування унії та проголошувалась рівноправність православних і уніатів. Холмська єпархія, яка була на той час вакантна, повинна була отримати православного єпископа, а перемишльська єпархія по смерті уніатського єпископа А. Крупецького мала відійти до православних [5]. В управлінні Київської уніатської митрополії передавались Жидичинська архимандрія та Ліщинський монастир. Самовільно захоплений уніатами Перегинськ мав бути повернутий Львівській православній єпархії [6].

Отже, завдяки позиції Риму та деяких впливових посадових осіб Речі Посполитої уніатській церкві вдалось відстояти право на існування. Проте вона понесла великі втрати. На жаль, уніатські ієрархи і на цьому сеймі, і в наступних подіях не виявили будь-якої активності. Вирішальну роль в захисті їх церкви відіграли папський нунцій і литовський канцлер Станіслав Радзівіл та підканцлер Лев Сапега. Митрополит А. Селява взагалі не вирізнявся дієвістю. Єпископи теж вели себе досить пасивно. Напевно, це було обумовлено тим, що вони фактично були оголошені ворогами держави, на території якої мали парафії, і в разі активності були б просто знищені фізично. Водночас, вже Зборівський трактат засвідчив, що польський уряд готовий поступитись інтересами греко-католицької церкви заради врегулювання політичних проблем. Однак, на нашу думку, можливо б уніатська церква зуміла віднайти своє місце в структурі гетьманської держави, якби її ієрархи, наслідуючи своїх попередників, були більш вмілими та досвідченішими політиками і дипломатами.

Уніатська церква втрачала свої маєтності, оскільки опинилась в опозиції до нової влади. Православне духовенство вдало користувалось цим, щоб зміцнити матеріальне становище своєї церкви. Так, наприклад, управляючий кременецькою уніатською єпархією Флавіан Дубницький скаржився, що в 1648 р. жидичинський архимандрит Олександр Мокосій-Дениско, напавши разом з козаками на м. Кременець, захопив всі уніатські церкви і призначив в них православних священників [7].

Після Зборівської угоди релігійні вимоги поступово виходять на перший план. Це була ще одна спроба гетьманського уряду зняти наростаючу напругу в суспільстві, викликану невдоволенням Зборівськими рішеннями, шляхом загострення уваги на конфесійних проблемах. В березні 1650 р. гетьман через козацьке посольство передав королю лист із пропозицією скасувати унію шляхом поступового заміщення церковних посад православним кліром. Аналогічну діяльність розгорнув і митрополит православної церкви. Відомо про посольство ігумена Видубицького Михайлівського монастиря Климентія Старушича (чи Старушевича) до Яна-Казимира. Через свого посла митрополит скаржився на недотримання умов Зборівського договору, утиски православних владик в перемишльській та холмській єпархіях.

Так, уніатський єпископ Крупецький не пускав на перемишльську кафедру православного єпископа Вінницького, на Волині уніати чинили опір луцькому православному єпископу Чаплизі [8]. Митрополит пропонував королю розглянути декларацію широких прав автономії української православної церкви та ліквідації уніатської церкви. Напевно, С. Косів розумів нездійсненність цих вимог. Скоріш за все, це був дипломатичний маневр. Як і слід було передбачати, ця петиція українства навіть не розглядалась.

Внаслідок поразки українців під Берестечком, Холмська єпархія з кафедрою, монастирями, церквами в Холмі поверталась уніатам, але залишався і православний адміністратор цієї єпархії Д. Балабан. В 1652 р. єпископом цієї єпархії став василіанин Яків Суша, що розгорнув досить активну діяльність. Зокрема, він відмовився підкорятись православному адміністратору, надсилав православному духовенству листи з погрозами. Після королівського привілею С. Косову 1650 р. частина міщан єпископії залишалась вірною унії і надавала притулок духовенству, що було позбавлене церков. Більшість же віруючих не поспішала повертатись до уніатської церкви, чекаючи на те, як будуть далі розгортатись події.

Для вірних уніатської церкви холмських, пінських, вільненських парафій у часи Національно-визвольної війни були характерними часті переходи з унії в православ'я і навпаки [9]. Очевидно, коли виникала загроза з боку козаків, вони переходили до православної церкви, а коли козацьке військо відходило – повертались в уніатство. Для більшості людей, що заглиблювались в основи своєї віри, відмінності між двома церквами здавались зовсім незначними і не були визначальними. Загрозу для унії становили лише ті, хто був переконаний, що це тільки засіб, щоб латинізувати церкву.

Більше того, селяни, що належали уніатському духовенству і, напевно, теж були уніатами, також оголошували себе козаками і брали участь у військових діях. Так, Катерина Дуніна-Вольська, яка була дружиною князя Д. Вишневецького, скаржилась, що микулинські, п'ятиденські, вересковецькі і хрипалицькі селяни єпископа Й. Баковецького розорили с. Дуднікове та пограбували її майно [10]. На Яна Добринського, що повертався з Ковеля в своє с. Радовичі, здійснили напад священик Євфимій, вїйт і біляшевські селяни, які належали тому ж єпископові. Добринського та його слуг побили й пограбували, керуючись тим, що вони є поляками [11].

Після поразки під Берестечком і укладення Білоцерківського договору вимога про ліквідацію унії фактично втратила свою актуальність і поступово почала зніматись з порядку денного. В листі від 19(29) січня 1652 р. до депутатів польського сейму Б. Хмельницький просив вирішити питання про затвердження прав Війська Запорозького та православної церкви, наголошуючи лише на передачі православним як найбільшої кількості епархій та церковних маєтностей. В результаті позиції уніатської митрополії дещо стабілізувались.

Переяславські рішення 1654 р. означали остаточне витіснення уніатської митрополії з Лівобережної України та унеможливили порозуміння між двома українськими церквами. Поки вони перебували в складі Речі Посполитої, завжди існувала можливість і певне коло прихильників налагодження діалогу між ними. Відомо, що ще в серпні 1648 р. відбувались спільні наради з метою поєднати Русь із Руссю. С. Сенік стверджує, що існували думки про зустріч двох митрополитів у Варшаві під час засідань сейму взимку 1649–1650 рр. [12]. В Російській державі з її ортодоксальним православ'ям, повністю підпорядкованим деспотичній владі, ідея про взаємопорозуміння між православними і уніатами взагалі втрачала сенс, оскільки виключалась навіть можливість існування неправославної конфесії.

Використана література:

1. Сенік С. Українська церква в добу Хмельницького. – Л.: Свічачо, 1994. – С. 16.
2. Кулинич І. Релігійні мотиви у визвольній боротьбі українського народу напередодні та в роки національно-визвольної війни XVII ст. // Українська козацька держава. – К., Черкаси, 1994. – С. 103.
3. Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1914. – Т.4. – Ч.3. – С. 362-365.
4. Степанков В. Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С. 12.
5. Сенік С. Українська церква в добу Хмельницького. – С. 11.
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви у чотирьох томах. – Нью-Йорк, К.: УПЦ в З.Д.А., 1990. – Т. 2. – С. 74.
7. Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – С. 584.
8. Плохій С. До історії формування політичного секуляризму на Україні // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Збірка наукових праць. – К., 1991. – С. 86.
9. Сенік С. Українська церква в добу Хмельницького. – С. 13.